
Vierstemmig evangelie

De traditiehypothese als oplossingsrichting in de synoptische kwestie

P.H.R. van Houwelingen

Abstract

Different hypotheses have been proposed to solve the synoptic problem. No hypothesis can give a comprehensive explanation, because we lack full information about the origin of the gospels. For Augustine, there was hardly a problem, although the similarities and differences between the first three gospels were well known to him. Since the Enlightenment, scholars tried to find a solution by postulating literary dependence, but there were always new difficulties to face so that this route has become more and more complicated. However, this is not the only direction for finding a solution. A promising alternative, already proposed by the German scholar J.C.L. Gieseler (1792-1854) and in recent decades developed by e.g. Bo Reicke, Richard Bauckham and Armin Baum, is the so-called tradition hypothesis. This hypothesis implies that Matthew, Marc, and Luke used mainly a common oral tradition in the form of the apostolic preaching in Jerusalem. Thus, the New Testament canon begins with a gospel for four voices.

1. De synoptische kwestie

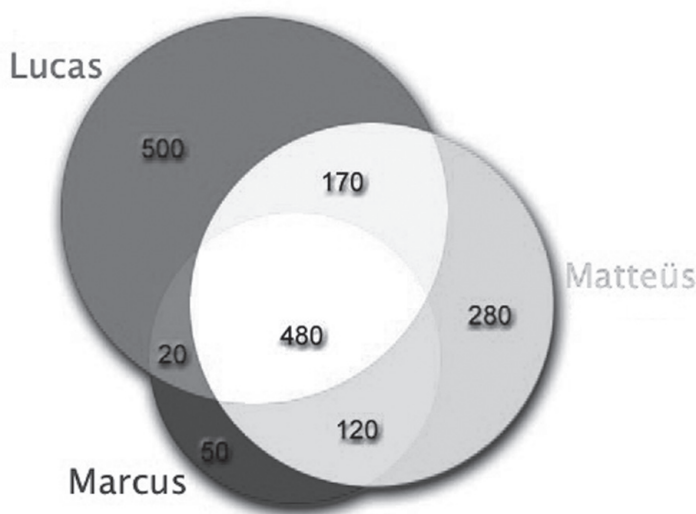
De synoptische kwestie is de vraag naar de onderlinge relatie tussen de eerste drie canonieke evangeliën die nu eens met elkaar overeenstemmen en dan weer van elkaar afwijken. Na een korte uiteenzetting van de problematiek zal in deze bijdrage een veelbelovende oplossingsrichting worden gewezen die in Nederland minder bekend is dan in Duitsland of in de Angelsaksische wereld, namelijk dat alle vier de evangeliën ontstaan zijn uit een gemeenschappelijke mondelinge traditie.

Het Griekse woord *sun-opsis* betekent: overzicht, zowel letterlijk als figuurlijk. Dit is een technische term geworden voor minstens de tekst van Matteüs, Marcus en Lucas in kolommen naast elkaar, zodat zowel de overeenkomsten als de verschillen in één oogopslag zichtbaar zijn. Standaard voor de Griekse tekst is tegenwoordig de *Synopsis Quattuor Evangeliorum*, editie Kurt Aland, met parallellen uit de apocriefe evangeliën.¹

1 Zie voor een Nederlandstalige synopsis: J.C. Bette e.a. (red.), *Studiebijbel. Inleiding en synopsis*, Veenendaal 2003, 339-557; Adelbert Denaux & Marc Vervenne, *Synopsis van de eerste drie evangeliën*. Leuven/Turnhout, 1986; derde, herziene druk 2005.

Een overzicht van de discussie, met allerlei hypothesen die in de loop der eeuwen ontwikkeld zijn, is in tal van handboeken en inleidingen te vinden.² Deze bijdrage beperkt zich tot enkele hoofdlijnen die van belang zijn om de zogeheten traditiehypothese als oplossingsrichting te positioneren.³

Onderstaande illustratie geeft een globale indruk van de relatie tussen de synoptische evangeliën. Vaak duidt men het materiaal dat Matteüs, Marcus en Lucas gemeenschappelijk hebben aan als de ‘drievoudige traditie’. De overeenkomsten en verschillen worden in deze illustratie uitgedrukt door middel van het aantal Bijbelverzen, maar hier past een kanttekening: materiaalovereenkomst is niet hetzelfde als woordovereenkomst!

2. Ireneüs over de evangeliën

Het oudste getuigenis over alle vier evangeliën samen is afkomstig van Ireneüs, bisschop van Lyon, eind tweede eeuw. Zijn informatie gaat hoogstwaarschijnlijk terug op het archief van de christelijke gemeente te Rome en is dus aanzienlijk ouder dan Ireneüs zelf. Hij vertegenwoordigt de vroegchristelijke traditie. Verder verraadt zijn getuigenis een westers gezichtspunt: Petrus en Paulus waren actief in Rome, Marcus heeft ‘ons’ op schrift doorgegeven

2 Een beknopte schets geeft A.F.J. Klijn, *De wordingsgeschiedenis van het Nieuwe Testament*. Achtste, geheel herziene druk, Nijkerk 1987, 13-26. Zie verder Denaux & Vervenne, *Synopsis*, XXIV-LXV: ‘De synoptische kwestie’.

3 Met dank aan Mark Grundeken, junioronderzoeker aan de Katholieke Universiteit te Leuven, voor zijn opmerkingen bij het concept van dit artikel.

(*engraphoos hêmîn paradedooken*, met resultaatief aspect) wat Petrus gepredikt had.⁴

Matteüs publiceerde bij de Hebreëen in hun eigen taal ook een geschreven evangelie; Petrus en Paulus waren toen in Rome, waar ze het evangelie verkondigden en de gemeente grondvestten.

Na hun heengaan heeft Marcus, de leerling en tolk van Petrus, ons eveneens zelf op schrift doorgegeven wat Petrus gepredikt had.

En ook Lucas, de metgezel van Paulus, stelde het evangelie te boek zoals het door hem [Paulus] gepredikt was.

Later heeft Johannes, de leerling van de Heer, die ook aan zijn borst gelegen had, eveneens zelf het evangelie uitgebracht toen hij te Efeze in Klein-Azië verbleef.

(Ireneüs, *Tegen Ketterijen* III 1,1; bij Eusebius, *Kerkgeschiedenis* V 8,2-4; eigen vertaling.)

Uit dit citaat van Ireneüs blijkt het volgende:

1. Er is een zekere chronologie, waar wordt onderscheiden tussen de periode voor en na het heengaan van Petrus en Paulus – de volgorde kan herinneren aan de volgorde van ontstaan: eerst Matteüs, daarna Marcus, [Lucas], later Johannes;⁵
2. het evangelie werd in alle gevallen eerst mondeling gepredikt en vervolgens schriftelijk vastgelegd om het te kunnen doorgeven of zelfs uitgeven;
3. alle vier de evangeliën zijn van apostolische herkomst, ook dat van Marcus (als schriftelijke neerslag van Petrus' prediking) en dat van Lucas (de metgezel van Paulus).

4 Claus-Jürgen Thornton, *Der Zeuge des Zeugen. Lukas als Historiker der Paulusreisen*, Tübingen 1991, Kapitel 1; Armin Daniel Baum, 'Die Publikationsdaten der Evangelien in den ältesten Quellen. Zu Irenäus, *adversus haereses* 3.1.1', *Jahrbuch für evangelikale Theologie* 11 (1997), 77-92; Martin Hengel, *Die vier Evangelien und das eine Evangelium von Jesus Christus. Studien zu ihrer Sammlung und Entstehung*, Tübingen 2008, 64-120.

5 Alleen bij Lucas geeft Ireneüs geen dateringsaanduiding; ook de volgorde Lucas-Marcus zou denkbaar zijn. Een vroege datering van de evangeliën, voor de val van Jeruzalem in het jaar 70, is met dit bericht moeilijk te rijmen. Omdat de gezamenlijke activiteit van Petrus en Paulus in Rome op goede gronden doorgaans in de eerste helft van de jaren zestig gedateerd wordt, geldt volgens Ireneüs strikt genomen uitsluitend van het (verloren gegane) Hebreeuwse Matteüs-evangelie dat het nog tijdens hun leven geschreven zou zijn. Alle overige berichten uit de eerste eeuwen stemmen op dit punt met Ireneüs overeen.

3. Evangelie in viervoud

De waarheid is een eenheid, ook de waarheid van het evangelie. Vanuit deze gedachte – en misschien ook om praktische redenen – werd al vroeg gewerkt aan een evangeliënharmonie, waarin de vier berichten van Matteüs, Marcus, Lucas en Johannes tot één doorlopend verhaal verweven zijn.

Tatianus maakte omstreeks 160-170 na Chr. een evangeliënharmonie in het Syrisch, het zogeheten Diatessaron (*to dia tessaroon euangelioon*).⁶ Hij nam Johannes als uitgangspunt en vulde de tekst van het vierde evangelie aan met passages uit de andere drie. Waarschijnlijk heeft Tatianus zich laten inspireren door een Griekse evangeliënharmonie van zijn leermeester Justinus. In de Syrische kerk werd het Diatessaron als hét evangelie gebruikt. Het heeft grote invloed gehad in het Oosten, gezien de bewaard gebleven vertalingen in het Armeens, Arabisch en Perzisch. Later werd behalve een Latijnse vertaling zelfs een versie in het Middelnederlands gemaakt: in de universiteitsbibliotheek van Leiden wordt het Luikse Diatessaron bewaard.⁷

Tegen het eind van de vierde eeuw zag Augustinus als eerste de noodzaak om de kwestie van de verschillen tussen de evangeliën te behandelen. De waarheid is toch een eenheid? Kritiek van manicheeërs en neoplatonici weerlegde hij in zijn boek *De consensu evangelistarum* [over de overeenstemming tussen de evangelisten]. Augustinus liet ruimte voor de gedachte dat dezelfde feiten door de verschillende evangelisten op verschillende manieren zijn weergegeven. Alle evangelisten beschikten echter over dezelfde hoeveelheid informatie; het is dus geen onwetendheid als iemand van hen iets onvermeld laat.⁸

Calvijn schreef in zijn serie Bijbelcommentaren wel een verklaring van het Johannesevangelie, maar geen aparte verklaringen van Matteüs, Marcus en Lucas. Hij probeerde die drie met elkaar te harmoniseren en verklaarde dus meer de verhaalde gebeurtenissen en toespraken dan de teksten. Calvijn gaf per perikoop een vertaling van de synoptische evangeliën en baseerde zijn commentaar op het aldus verkregen geheel. Hij besteedde nauwelijks aandacht aan de bijzonderheden bij de verschillende auteurs.

Vanaf de vroegchristelijke kerk tot en met de reformatietijd kende men dus wel een synoptische *kwestie* (avant la lettre), maar men zag daar nauwelijks een *probleem* in. Het verschijnsel ‘evangelie in viervoud’ komt niet in

6 T. Baarda, *Essays in the Diatessaron*, Kampen 1994; William L. Petersen, *Tatian's Diatessaron. Its creation, dissemination, significance, and history in scholarship*, Leiden 1994.

7 Uitgegeven door C.C. de Bruin (ed.), *Het Luikse Diatessaron*, Leiden 1970.

8 Ook zegt Augustinus dat Marcus een verkorte weergave lijkt te bieden van Matteüs. Zoals de koning gevolgd wordt door zijn page, zo wordt Matteüs op de hiel gevolgd door Marcus. Niet in de zin van literaire afhankelijkheid, maar omdat Matteüs ouder is.

strijd met het principe van de waarheid als eenheid, zo was de gedachte.

Vaak werd het evangelie in viervoud uitgebeeld door middel van het zogeheten *tetramorf* [viervorm]. Deze uitbeelding is gebaseerd op de vier wezens uit het troonvisioen van Ezechiël, die terugkeren in hoofdstuk 4 van de Openbaring aan Johannes. Vier wezens staan symbool voor de vier evangelisten rondom de centrale figuur van de verheerlijkte Christus (in de kunstgeschiedenis staat dit motief bekend als *majestas Domini*).⁹

In de uitleg van Augustinus: de leeuw staat voor het koningschap van Christus, het Matteüsevangelie. Het rund, een offerdier, staat voor het priesterschap van Christus, het Lucasevangelie. De mens staat voor de dingen die Christus als mens deed, het Marcusevangelie. Tot zover de schepselen die bij de aarde horen. Volgens Augustinus onderscheiden de synoptische evangeliën zich van Johannes omdat Christus twee naturen heeft; de synoptici belichten vooral zijn menselijke natuur, de adelaar staat allereerst voor de goddelijke natuur van Christus. Hij formuleert het zo:

Johannes daarentegen vliegt als een adelaar boven de wolken van de menselijke zwakheid en schouwt het licht van de onveranderlijke waarheid met de uiterst scherpe en betrouwbare ogen van het hart.¹⁰

Samen vormen de vier evangeliën een wezenlijke eenheid, ook al benadrukken ze verschillende aspecten van het werk van Christus. Ze presenteren alle vier het ene evangelie, zo was de algemene gedachte, omdat ze allemaal Christus verkondigen.

4. Verlichting

In de achttiende eeuw kwam de kentering. Het adagium dat de waarheid een eenheid is, paste niet in de verlichtingsfilosofie. Apostolisch gezag en inspiratie door Gods Geest golden niet als redelijke argumenten. Het was geen theoloog, maar de dichter-filosoof Gotthold Ephraim Lessing¹¹ die kwam met zijn

9 Zie verder de informatieve website: http://catholic-resources.org/Art/Evangelists_Symbols.htm.

10 Geciteerd uit de Nederlandse vertaling door Ton Hertogh, Sander van der Meijs en Leo Wenneker: *Vier evangelisten, één verhaal*, Budel 2012.

11 Bekend van zijn relaterende standpunt over de vraag of alle godsdiensten gelijk zijn. Lessing kwam in het drama *Nathan der Weise* (1779) met de parabel van de drie ringen: niemand weet bij wie de originele gouden ring in bewaring gegeven is. Zijn boodschap was dat het zowel in het jodendom als in het christendom als in de islam uiteindelijk om de praxis gaat.

Neue Hypothese über die Evangelisten als bloß menschliche Geschichtsschreiber betrachtet (het boek werd in 1778 geschreven, maar pas in 1784 postuum gepubliceerd). Zijn 'nieuwe hypothese' hield in dat er een in het Aramees geschreven oerevangelie moet zijn geweest, dat verloren is gegaan en waarvan Matteüs, Marcus en Lucas slechts onnauwkeurige vertalingen zijn.

De hypothese van Lessing zou het volgende betekenen:

- a. Het oorspronkelijke evangelie is voor ons niet meer beschikbaar en door ons niet meer te reconstrueren.
- b. De canonieke evangeliën zijn onnauwkeurig en bieden dus geen betrouwbare informatie; de schrijvers vertegenwoordigen geen zelfstandige tradities.
- c. De relatie tussen de synoptische evangeliën heeft vooral een literair karakter en het synoptische probleem dient daarom als een literair probleem behandeld te worden.

5. De hypothese van Griesbach

Door theologen werd Lessings hypothese aangegrepen en verder ontwikkeld, het eerst door Johann Jacob Griesbach: *Commentatio quae Marci Evangelium totum e Matthaei et Lucae commentariis decerptum esse monstratur* (1789-90). De apostel Matteüs heeft zijn evangelie uit eigen kennis zonder gebruikmaking van oudere bronnen geschreven in het Grieks; Lucas het zijne op basis van onderzoek in de tradities en met gebruikmaking van Matteüs; Marcus heeft uit die beide geschriften zijn evangelie samengesteld, aldus Griesbach. Marcus had daarbij wel een duidelijk doel voor ogen, hij was geen simpele uittrekselschrijver. Het was dezelfde Griesbach, die de eerste afzonderlijke synopsis uitgaf, waarmee het synoptisch probleem zichtbaar gemaakt werd.¹²

De hypothese van Griesbach beleeft een moderne revival als de *Two-Gospel Hypothesis*.¹³ Sterke punten zijn de aansluiting bij de vroegchristelijke traditie dat Matteüs als eerste schreef en bij de canonieke volgorde; alle overeenstemming tussen de evangeliën is verklaarbaar zonder een extra bron te hoeven aannemen. Zwakke punten zijn dat de traditie over een Hebreeuwse/Aramese Matteüs over het hoofd gezien wordt en dat Petrus volgens diezelfde traditie

12 Zie M.H. de Lang, *De opkomst van de historische en literaire kritiek in de synoptische beschouwing van de evangeliën van Calvijn (1555) tot Griesbach (1774)*. Diss. Leiden 1993.

13 Bepleit door J.B. Orchard en W.R. Farmer. Zie echter de kritiek van C.M. Tuckett, *The Revival of the Griesbach-hypothesis. An Analysis and Appraisal*, diss. Lancaster 1979; Cambridge 1983.

een onafhankelijke bron was voor Marcus. Moeilijk verklaarbaar is de overeenstemming van Marcus/Matteüs contra Lucas en Marcus/Lucas contra Matteüs; waarom zou Marcus willekeurig de ene bron wel gebruiken en de andere niet? Over het algemeen is Marcus korter, maar in parallelperikopen is hij doorgaans juist langer van stof dan Matteüs en Lucas.¹⁴

Voorbeeld: Marcus 5:1-20 over de genezing van Legioen is veel uitvoeriger dan Matteüs 8:28-34 of Lucas 8:26-39, maar ook de beide genezingen die uitsluitend bij Marcus te vinden zijn: van de doofstomme [Effata] en van de blinde bij Betsaida.

6. Van Matteüs- naar Marcusprioriteit

Gedurende een halve eeuw werd, in het voetspoor van Griesbach en in aansluiting bij de vroegchristelijke traditie, de prioriteit van Matteüs aangenomen. Dat veranderde in het jaar 1838, toen in Duitsland twee studies verschenen waarin de prioriteit van Marcus verdedigd werd.¹⁵ Ten opzichte van de hypothese van Griesbach liet men Matteüs en Marcus eenvoudig van plaats wisselen. Niet Matteüs werd als het oudste evangelie beschouwd, maar Marcus.

Deze plotselinge omslag laat zich door twee factoren verklaren. Ten eerste de evolutiegedachte. Marcus is betrekkelijk kort van stof, hij legt het accent op Jezus als mens. Johannes staat aan de andere kant van het spectrum door Jezus' goddelijkheid te benadrukken. In het oerchristendom zou een theologische ontwikkeling hebben plaatsgevonden waarbij de prioriteit van Marcus het beste past. Ten tweede de verschijning van het tweedelige boek *Das Leben Jesu* door David Friedrich Strauß in 1835-1836.¹⁶ Op zoek naar de historische Jezus, stelde Strauß dat de informatie van de evangelisten niet betrouwbaar genoeg was. Het is bijvoorbeeld een mythe, niet geformuleerd op historische gronden, maar vanuit het geloof van de leerlingen dat Jezus lichamelijk is opgestaan. Zijn 'conservatieve' opponenten benadrukten daarop het primi-

14 Zie Armin D. Baum, *Der mündliche Faktor und seine Bedeutung für die synoptische Frage*, Tübingen 2008, 10-11.

15 Christian Gottlob Wilke, *Der Urevangelist, oder exegetisch-kritische Untersuchung über das Verwandtschaftsverhältnis der drei ersten Evangelien*, Dresden 1838. Hij gaf de eenvoudigste vorm van de Marcushypothese; Christian Hermann Weiße, *Die evangelische Geschichte kritisch und philosophisch bearbeitet*, Leipzig 1838. Hij stelde als eerste de tweebronnenhypothese op.

16 D.F. Strauß, *Das Leben Jesu kritisch bearbeitet* I-II, Tübingen 1835-1836.

tieve karakter van Marcus, de evangelist met de minste mythen: geen geboorte, geen opstanding (Marc. 16:8-20 werd als onecht beschouwd), geen hemelvaart. De bestrijding van de Griesbach-hypothese was dus een wapen tegen Strauß.

De inhoudelijke argumenten voor de Marcusprioriteit zijn echter onvoldoende doordacht en kunnen de toets der kritiek niet doorstaan. Zoals Stoldt heeft aangetoond, is geen van de aangevoerde argumenten (zoals vertelvolgorde, taalgebruik en stijl, doubletten) dwingend.¹⁷

7. Opkomst van Q

Marcus was de oerevangelist; zijn werk werd gebruikt door Lucas en deze beide evangeliën vormden samen de bron voor Matteüs. Dit is de eenvoudigste vorm van de Marcushypothese. Maar Marcus heeft betrekkelijk veel verhalende stof en weinig woorden van Jezus. Hoe zijn Lucas en Matteüs aan die woorden gekomen? Bovendien hebben Matteüs en Lucas soms materiaal gemeenschappelijk – de zogeheten tweevoudige traditie – dat bij Marcus ontbreekt. Naast Marcus zouden zij daarom een bron met uitspraken van Jezus hebben gebruikt, aanvankelijk *Logia*- of L-bron genoemd.¹⁸

Deze hypothetische bron met woorden van Jezus werd al spoedig aangeduid met de letter Q (Duits: *Quelle*). Zo kwam het tot de tweebronnenhypothese: Marcus en Q als bronnen voor Matteüs en Lucas. De Q-bron zou voornamelijk onderwijs van Jezus hebben bevat, uit een joods-christelijke gemeente in Israël stammen en oorspronkelijk in het Aramees zijn geschreven, maar reeds door Matteüs en Lucas in een Griekse vorm zijn benut.

Volgens de meeste geleerden is Q echter méér dan een traditiestroom met onderwijs van Jezus. Het moet een schriftelijke bron geweest zijn die verloren is gegaan, een document waarvan de structuur, de inhoud en de strekking vrij

17 Hans-Herbert Stoldt, *Geschichte und Kritik der Markushypothese*, Göttingen 1977; tweede, erweiterte Auflage, Gießen 1986.

18 Deze term verwijst naar een citaat van Papias over het Matteüs-evangelie (bij Eusebius, *Kerkgeschiedenis* III 39,16). Onder invloed van Schleiermacher werd het citaat aanvankelijk verkeerd geïnterpreteerd. *Logia* duidt bij Papias niet op woorden van de Heer achter het Matteüs-evangelie, maar in het evangelie zelf. Zie Armin D. Baum, 'Ein aramäischer Urmatthäus im kleinasiatischen Gottesdienst. Das Papiaszeugnis zur Entstehung des Matthäusevangeliums', *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 92 (2001), 257-272. Jakob van Bruggen formuleerde het in een ongepubliceerde reader zo: 'De wortel L is dus onder Q weggesneden, maar het geloof in Q was inmiddels zo geworteld dat niemand last lijkt te hebben van deze luchtwortel'.

goed gereconstrueerd kunnen worden.¹⁹ Uit deze gedachte heeft zich een apart onderzoeksveld ontwikkeld binnen de nieuwtestamentische wetenschap, de reconstructie van Q. Dit resulteerde in een stroom van publicaties, waaronder twee lijvige boekwerken: een kritische editie en een commentaar op Q.²⁰

Geen enkele reconstructie van Q heeft echter iets opgeleverd dat op een van de canonieke evangeliën lijkt. Maar wat was het dan wel? Enerzijds zou het gaan om niet meer dan een spreukenverzameling in de stijl van het apocriefe Thomasevangelie, anderzijds zou toch ook een verslag van het optreden van Johannes de Doper, Jezus' doop en de verzoeken in de woestijn tot het Q-materiaal behoren. En terwijl in het vroegste christendom de meeste theologische nadruk werd gelegd op het lijden en de opstanding van de Heer, bevat Q volgens de geleerden geen lijdensgeschiedenis of opstandingsverhaal.²¹

Voornamelijk uit onvrede met Q in de tweebronnenhypothese werd de Farrer-hypothese geboren: Marcus geldt weliswaar als het oudste evangelie, maar het is niet noodzakelijk naast de canonieke evangeliën een extra bron te veronderstellen. Matteüs is geschreven met gebruikmaking van Marcus. Lucas maakte eveneens gebruik van Marcus, maar hij kende ook Matteüs. Deze hypothese betekent een forse uitdaging voor de tweebronnenhypothese, maar de vertegenwoordigers van de heersende mening laten weinig ruimte voor alternatieven, zoals Poirier heeft aangetoond.²²

19 Standaardeditie: James M. Robinson e.a. (eds.), *The Sayings Gospel Q in Greek and English with Parallels from the Gospels of Mark and Thomas*, Leuven 2001. 'Let wel: die bron Q is een theoretische bron, hij is nooit gevonden. Maar omdat Matteüs en Lucas zoveel passages hebben die (soms bijna letterlijk) identiek zijn en die *niet* in Marcus staan, hebben commentatoren besloten die identieke passages Q te noemen – in de veronderstelling dat dit een codex was die vroeger heeft bestaan', aldus Paul Verhoeven, *Jezus van Nazaret. Een realistisch portret*, Amsterdam 2008, 26. Verhoeven werd in 1986 lid van het pretentieuze *Jesus Seminar* om onderzoeksmateriaal te verzamelen voor een Jezusfilm. Die film is er nooit gekomen.

20 James M. Robinson e.a. (eds.), *The critical edition of Q: synopsis including the Gospels of Matthew and Luke, Mark and Thomas with English, German, and French translations of Q and Thomas*, Leuven 2000; Harry T. Fleddermann, *Q: a Reconstruction and Commentary*, Leuven 2005.

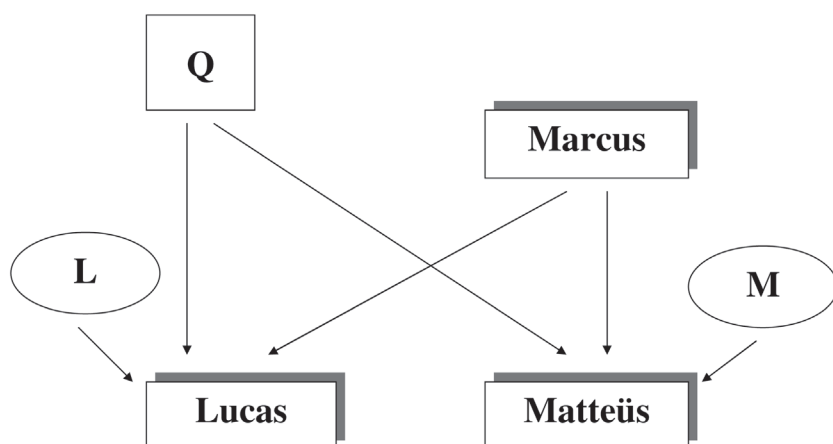
21 Er is dan ook veel discussie over het zogeheten kruislogion in Q (Mat.10:37//Luc.14:26 = Q 14:27). Zie bijvoorbeeld David Seeley, 'Jesus' Death in Q', *New Testament Studies* 38 (1992), 222-234.

22 John C. Poirier, 'The Synoptic Problem and the Field of New Testament Introduction', *Journal for the Study of the New Testament* 32.2 (2009), 179-190.

8. Van twee- naar vierbronnenhypothese

De tweebronnenhypothese bood nog geen verklaring voor wat Matteüs respectievelijk Lucas hebben aan eigen stof, betiteld met de Duitse term *Sondergut* of ‘enkelvoudige traditie’. Die eigen stof zouden zij, onafhankelijk van elkaar, hebben ontleend aan mondelinge en/of schriftelijke tradities uit de geloofsge-meenschap in hun omgeving. Door dit *Sondergut* bij Matteüs en Lucas te ver-zelfstandigen, kwam Heinrich J. Holzmann al in 1863 tot een verbeterde ver-sie van de tweebronnenhypothese.²³

Door het *Sondergut* van Matteüs en Lucas vervolgens aan te duiden met een eigen letter, resp. M en L, ontstond als volgende stap de vierbronnenhy-pothese. Het was B.H. Streeter, die deze benaming in 1924 officieel lanceerde.²⁴ De vierbronnenhypothese is tot op heden, bijna een eeuw later, het meest gebruikte verklaringsmodel voor de synoptische kwestie. Matteüs en Lucas hebben allebei gebruikgemaakt van zowel Marcus als Q en daarnaast nog ieder afzonderlijk eigen stof verwerkt die afkomstig was uit een andere bron, respectievelijk M en L. In schema:

9. Een oerMarcus?

Toch is zelfs met de zorgvuldig uitontwikkelde vierbronnenhypothese nog niet alles verklaard met betrekking tot de synoptische kwestie. Twee waarnemingen blijken namelijk met de theorie in strijd te zijn:

Ten eerste het zogeheten Lucasgat. Bij Lucas ontbreekt tussen 9:17 en 9:18

23 Heinrich J. Holzmann, *Die synoptischen Evangelien. Ihr Ursprung und ihr geschichtlicher Character*, Leipzig 1863.

24 B.H. Streeter, *The Four Gospels. A Study of Origins*, Londen 1924.

wat Marcus beschrijft in 6:45-8:26: de storm op het meer, het gesprek over reinheid en onreinheid, de terugtrekkende beweging richting Tyrus en Sidon, de genezing van een doofstomme in het gebied van de Dekapolis, de broodvermenigvuldiging voor vierduizend mensen, de genezing van een blinde in Betsaida. Het ontbreken van dit alles in het Lucasevangelie wordt vaak verklaard door te veronderstellen dat deze passage nog niet of niet meer in het exemplaar van Marcus stond dat Lucas gebruikte. Maar waarom kon Matteüs dan wel over een compleet exemplaar van Marcus beschikken?

Ten tweede de zogeheten *agreements* tussen het Matteüs- en het Lucas-evangelie. In honderden gevallen stemmen Matteüs en Lucas met elkaar overeen tegenover Marcus. Dit betreft complete perikopen of details binnen gemeenschappelijke perikopen.²⁵ Is het aannemelijk dat Matteüs en Lucas toevallig steeds dezelfde onderdelen uit het materiaal hebben weggelaten, toegevoegd of geherformuleerd?

Voorbeeld: dat Petrus begon te huilen (Marc.14:72: *epibaloon eklausen*) wordt zowel door Matteüs als door Lucas uitgedrukt door: ‘hij hilde bitter’ (Mat. 26:57; Luc. 22:62: *eklausen pikroos*).²⁶ En de vraag ‘wie is het die je geslagen heeft?’, na het verhoor van Jezus door de hogepriester (Mat. 26:68; Luc. 22:64), ontbreekt bij Marcus (zie 14:65).

Vanwege deze beide moeilijkheden ziet men zich genoodzaakt de vierbronnenhypothese aan te vullen door te veronderstellen dat er een oer-Marcus, ook wel Marcus-Q of proto-Marcus genoemd, moet zijn geweest. Matteüs en Lucas zouden dan niet de ons bekende Marcustekst hebben gebruikt, maar een vroegere versie daarvan. Ook is de gedachte geopperd dat Marcus zelf bepaalde woorden van Jezus aan een andere bron heeft ontleend.

10. Tussentijdse evaluatie

Wanneer we terugkijken op de ontwikkeling van de twee- en vierbronnenhypothese gedurende de afgelopen twee eeuwen, vallen ondanks de brede acceptatie enkele dingen op die minstens tot nadenken stemmen:²⁷

25 Het onderscheid tussen *major agreements*, *minor agreements* en *agreements in silence* kan in dit kader onbesproken blijven. Zie voor een lijst van *agreements*: <http://www.textexcavation.com/agreements.html>.

26 Johannes heeft het huilen van Petrus helemaal niet, wel de Johannespassie van Bach – maar dat onderdeel is overgenomen uit Matteüs!

27 Zie ook de kritische beschouwing van Karl Jaroš & Ulrich Victor, *Die synoptische Tradition. Die literarische Beziehungen der drei ersten Evangelien und ihre Quellen*, Wenen 2010.

1. De vroegchristelijke traditie over het ontstaan van de evangeliën via het getuigenis van apostelen en andere ooggetuigen (vertegenwoordigd door Ireneüs) wordt niet gehonoreerd.
2. Het ontstaan van het Marcusevangelie, dat het oudste van de vier canonieke documenten zou zijn, blijft onduidelijk – ging er nog een versie aan vooraf?
3. Er zijn diverse redenen om sceptisch te zijn over de Q-hypothese. Marc Goodacre noemt er tien, waarvan de eerste zinspeelt op Johannes 1:18: ‘No-one has ever seen Q’.²⁸
4. Steeds meer hulpconstructies blijken nodig om de hypothese overeind te houden: niet alleen een aparte Matteüsbron en een aparte Lucasbron, maar ook nog een oerMarcus.
5. Op zoek naar bronnen, zijn exegeten geneigd zich meer bezig te houden met vragen rond ontstaan en redactie dan met de historische en narratieve aspecten van de tekst.

11. Verschillen verklaard

In 1992 schreef Eta Linnemann een boekje met de uitdagende titel *Gibt es ein synoptisches Problem?* Ze beantwoordt die vraag met een radicaal *nein*. Linnemann, een leerlinge van Bultmann, had haar historisch-kritische bril afgezet, toen ze zich naar eigen zeggen bekeerde tot Jezus. Ze legde haar hoogleraarsambt neer, nam afstand van al haar wetenschappelijke publicaties en bekritiseerde vanaf dat moment de vierbronnenhypothese. Volgens haar zijn er te veel grote en kleine verschillen tussen de evangeliën om literaire afhankelijkheid te kunnen aannemen. De woordelijke overeenstemming tussen de synoptici is niet constant; die neemt bijvoorbeeld toe bij direct geciteerde woorden van Jezus en neemt af bij de beschrijving van gebeurtenissen door de evangelist. Er zijn grote verschillen per boek en per perikoop. Eerder gaat het om vier onafhankelijke getuigen.²⁹

Vijf jaar eerder, in 1987, had Jakob van Bruggen iets dergelijks betoogd in *Christus op aarde*, het eerste themadeel van de serie ‘Commentaar op het Nieuwe Testament’. Hij verklaart de verschillen tussen de onafhankelijke getuigen door op drie factoren te wijzen. 1. Een overvloed aan geschiedenis. 2.

²⁸ <http://markgoodacre.org/Q/ten.htm>. Companion site bij: Marc Goodacre, *The Case against Q. Studies in Marcan priority and the synoptic problem*, Harrisburg 2002.

²⁹ Eta Linnemann, *Gibt es ein synoptisches Problem?* 3., überarb. Auflage. Nürnberg 1998. Zie ook: *Wissenschaft oder Meinung? Anfragen und Alternativen*, Neuhausen-Stuttgart 1986, vertaald als *Wetenschap of vooroordeel? Het fiasco van de historisch-kritische bijbelwetenschap*, Kampen 1987.

Het perspectief van de verteller. 3. Het blikveld van de lezer.³⁰ In de zesde, herziene druk (2010) voegt hij een bijlage toe over wat hij het synoptisch probleem noemt. Daarin wordt één alinea gewijd aan de overeenkomsten, want voor onafhankelijke getuigen is de woordelijke overeenstemming toch wel frappant. Aan een verklaring daarvoor waagt Van Bruggen zich niet.³¹ En dat terwijl F.W. Grosheide, een van zijn gereformeerde voorgangers, al voor de Tweede Wereldoorlog een soort traditiehypothese had bepleit.³²

Enkele jaren voor Van Bruggen schreef de christelijk-gereformeerde nieuwtestamenticus J.P. Versteeg het boekje *Evangelie in viervoud* (1980). De titel zegt eigenlijk al genoeg. Versteeg geeft een karakteristiek van de vier evangeliën afzonderlijk. Zij verschaffen geen neutrale informatie over Jezus, maar spitsen hun beschrijving toe op diens sterven en opstanding. Het gaat om geloof in Jezus. Alle pogingen om aan de evangeliën een sluitende biografie van Jezus te ontnemen zijn dan ook mislukt en zullen altijd mislukken, aldus Versteeg.³³

12. Overeenkomsten verklaard

B.J.E. van Noort verklaart de woordelijke overeenkomsten door aannemelijk te maken dat er in de Grieks-Romeinse wereld rond het begin van de jaartelling al zoiets als stenografie bestond.³⁴ Jezus' woorden konden door snelschrijvers dus meteen letterlijk genotuleerd worden. Matteüs zou vooral de onderwijsverslagen hebben gebundeld, Lucas de publiciteitsverslagen, Marcus de restverslagen. Het Johannes-evangelie zou gebaseerd zijn op een stenografisch dagboekverslag.

Het is inderdaad aannemelijk dat in een orale cultuur als die van de Grieks-Romeinse wereld notities functioneerden ter ondersteuning van de mondelin-

30 Hoofdstuk 2.3. Zie voor een lichtvoetige en fictionele benadering: 'Agabus en de evangelisten. Het synoptisch probleem besproken', in: *Almanak Fides Quadrat Intellectum*, Kampen 1992, 7-17.

31 'Hadden de eerste drie evangelisten naast de gedeelde en veel doorgesproken herinneringen ook nog fragmentarische notities over een aantal gebeurtenissen gemeenschappelijk, waar zij gebruik van konden maken? We weten het niet'. Jakob van Bruggen, *Christus op aarde. Zijn levensbeschrijving door leerlingen en tijdgenoten*, Kampen 1987; zesde, herziene druk 2010, 257.

32 F.W. Grosheide, 'The Synoptic Problem. A Neglected Factor in Its Solution', *Evangelical Quarterly* 3 (1931), 1-11. Hij denkt aan een 'oral, stereotyped tradition of the gospel' [10]. Helaas is dit artikel tamelijk onbekend gebleven.

33 J.P. Versteeg, *Evangelie in viervoud. Een karakteristiek van de vier evangeliën*, Kampen 1980.

34 B.J.E. van Noort, *De vastheid van het gesproken Woord. Het ontstaan van het Nieuwe Testament van stenogram tot canon*, Dordrecht 2004, 47-68.

ge overdracht.³⁵ Van Noort raakt echter in de problemen waar de evangelisten in hun beschrijving van elkaar verschillen. Dan zou het ook om verschillende gebeurtenissen moeten gaan. Zo veronderstelt hij dat drie rijke mannen zich op dezelfde dag tot Jezus hebben gewend met de vraag: wat moet ik doen om deel te krijgen aan het eeuwige leven? En dat de een na de ander een gelijkkluidend antwoord kreeg. Van Noort ziet zoveel verschillen in beschrijving, dat hij het onmogelijk acht deze gesprekken in elkaar te schuiven.³⁶

13. Kan het ook anders?

Twintig jaar voordat Wrede zijn tweebronnenhypothese publiceerde, maakte Johann Carl Ludwig Gieseler (1792-1854) zijn boekdebuut met het ruim tweehonderd pagina's tellende geschrift *Historisch-kritischer Versuch über die Entstehung und die frühesten Schicksale der schriftlichen Evangelien*. Hij was op dat moment nog conrector van het gymnasium in Minden, maar het zou niet lang duren of hij werd tot professor in de theologie benoemd; als zodanig werkte hij eerst in Bonn en later in Göttingen. Volgens Gieseler laten de verschillen en de overeenkomsten tussen de evangeliën zich het beste verklaren door het aannemen van een gemeenschappelijke mondelinge bron.

Durch nichts läßt es sich so bequem als durch die Annahme einer gemeinschaftlichen mündlichen Quelle erklären, wie es gekommen ist, daß die Erzählungen, je wichtiger sie den Schülern scheinen mußten, desto übereinstimmender vorgetragen werden. Natürlich wurden diese am häufigsten vorgetragen, und ihre ursprüngliche Form erhielt sich also durch die öftere Wiederholung reiner, als die der übrigen Erzählungen, von denen mehr die Materie als die Form in dem Gedächtnisse der Einzelnen bewahrt wurde. Daß aber auch in diesen mehr oder weniger die *a u f f a l l e n d e n* Ausdrücke gleich sind, während vor und nach denselben in Synonymen variirt wird, mußte auch die natürliche Folge eines mündlichen Typus seyn; insofern gerade jene auffallenden Ausdrücke sich am festesten dem Gedächtnisse einprägen mußten, und am wenigsten mit andern verwechselt werden konnten.³⁷

Hiermee staat Gieseler aan de basis van de zogeheten traditiehypothese. Deze hypothese houdt in dat de eerste drie evangelisten – Matteüs, Marcus en Lucas

35 Loveday Alexander, 'Ancient Book Production and the Circulation of the Gospels', in: Richard Bauckham (ed.), *The Gospels for All Christians: Rethinking the Gospel Audiences*, Grand Rapids 1998, 71-111.

36 Van Noort, *De vastheid van het gesproken Woord*, 206-210.

37 Leipzig 1818, 90; te raadplegen via www.traditionshypothese.de.

– hoofdzakelijk mondelinge overlevering hebben gebruikt bij het vervaardigen van hun evangeliën. In de volgende paragraaf zullen drie markante vertegenwoordigers van de traditiehypothese behandeld worden: de Scandinaviër Bo Reicke, de Engelsman Richard Bauckham en de Duitser Armin Baum.

14. Ontwikkeling van de traditiehypothese

Bo Reicke³⁸ zoekt de oorsprong van de synoptische traditie bij de leer van de apostelen (Hand. 2:42), ofwel de vroegchristelijke catechese in Jeruzalem, met name de overlevering bij het avondmaal, wanneer de lijdensgeschiedenis werd verteld (1 Kor. 11:23). De avondmaalstraditie vraagt om uitleg van Jezus' lijden en sterven. Reicke spreekt over 'the public activity of preachers and teachers in the Jerusalem church, where Aramaic and Greek were used in alternation'. De evangeliën zijn inderdaad een lijdensverhaal met voorgeschiedenis, zoals Marcus wel eens getypeerd wordt. Al vertellend gingen de apostelen steeds verder terug in de tijd.

Aanvankelijk werd in de joods-christelijke huisgemeenschappen de herinnering aan Jezus' aanwezigheid in huis bewaard: Kafarnaüm (Petrus), Jeruzalem (Maria, de moeder van Marcus), Jericho (Zacheüs), Betanië (Maria, Marta en Lazarus). Een lokale verankering van tradities. Lucas geeft naast de Galilese traditie in hoofdstuk 9-19 ook nog het reisverhaal; hij kan ooggetuigen gesproken hebben uit Perea en Judea. Reicke bepleit geen mechanisch maar een organisch model; de mondelinge traditie lijkt op een palmboom die met een dubbele wortel in de grond van Jeruzalem staat (= Matteüs en Marcus) en zijn stam uitstrekt over Perea naar Galilea (= Lucas). De kroon van deze palmboom breidt zich uit over de hele wereld.

Wanneer de leerlingen het onderricht van Jezus voortzetten in de Jeruzalemse gemeente, gebeuren er twee dingen. Zij geven de instructies van de Heer door, roepen op tot bekering en weerleggen de ingebrachte kritiek. En zij leggen een verbinding tussen Jezus' woorden en de vertelstof.

Richard Bauckham³⁹ wijst er – in aansluiting bij James Dunn⁴⁰ – op dat schriftelijke fixatie de mondelinge traditie niet absorbeert. Mondelinge tradi-

38 Bo Reicke, *The Roots of the Synoptic Gospels*, Philadelphia 1986. Zie ook zijn essay: 'Die Entstehungsverhältnisse der Synoptischen Evangelien', in: Wolfgang Haase (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II 25.2, Berlijn 1984, 1758-1791.

39 Richard Bauckham, *Jesus and the Eyewitnesses. The Gospels as Eyewitness Testimony*, Grand Rapids 2006, 287-289.

40 James D.G. Dunn, *Jesus Remembered*, Grand Rapids 2003. Zie ook: Terence C. Mournet, *Oral Tradition and Literary Dependency: Variability and Stability in the Synoptic Tradition and Q*, Tübingen 2005.

tie is vooral 'performance', meer dan 'editing'. Maar Dunn ziet deze traditie als een onpersoonlijke 'community tradition'. Bauckham corrigeert Dunn op dit punt met behulp van Samuel Byrskog,⁴¹ die benadrukt dat de evangeliën-traditie zich al vertellend ontwikkelde via een voortdurende wisselwerking tussen 'story' en 'history'.⁴²

Theologie en historie ontmoeten elkaar in het concept van de evangeliën als getuigenissen. Het gaat om een weergave van historische gebeurtenissen, maar vergezeld van betekenisgeving. Geschiedenis kan het beste geschreven worden wanneer er nog getuigen van de gebeurtenissen in leven zijn, zo was de algemene gedachte in de oudheid. Persoonlijke betrokkenheid geeft immers de mogelijkheid gebeurtenissen te begrijpen en te interpreteren. Tradities waren niet los verkrijgbaar, maar bleven indien mogelijk verbonden met een bepaalde persoon, de ooggetuige. Vandaar dat in de evangeliën vaak persoonsnamen worden genoemd.

Voorbeeld: bij de twee Emmaüsgangers wordt alleen de naam Kleopas vermeld – merkwaardig genoeg niet die van zijn metgezel – omdat hij volgens Bauckham de drager van de traditie is (Luc. 24:18). Dit waren blijkbaar niet twee fictieve verhaalfiguren.

Ooggetuigen staan garant voor de betrouwbaarheid van een traditie, aldus Bauckham, ze hebben een controlerende functie. In het overleveringsproces is sprake van persoonlijke herinnering (afzonderlijke ooggetuigen), gedeelde herinnering (gezamenlijke ooggetuigen) en het collectieve geheugen van de gemeente.

Hoe werkt de herinnering van een ooggetuige? Men onthoudt iets beter wanneer het gaat om een gebeurtenis die uniek of ongebruikelijk is, grote

41 Samuel Byrskog, *Story as History – History as Story. The Gospel Tradition in the Context of Ancient Oral History*, Tübingen 1999. Vgl. Marcus Bockmuehl, 'Living Memory and Apostolic History', in: *Seeing the Word. Refocusing New Testament Study*, Grand Rapids 2006, 161-188.

42 'It is the contention of this book that, in the period up to the writing of the Gospels, gospel traditions were connected with named and known eyewitnesses, people who had heard the teaching of Jesus from his lips and committed it to memory, people who had witnessed the events of his ministry, death, and resurrection and themselves had formulated the stories about these events that they told. These eyewitnesses did not merely set going a process of oral transmission that soon went its own way without reference to them. They remained throughout their lifetimes the sources and, in some sense that may have varied for figures of central or more marginal significance, the authoritative guarantors of the stories they continued to tell'. Aldus Bauckham, *Jesus and the Eyewitnesses*, 93.

gevolgen heeft, waarbij iemand emotioneel betrokken is, of die herhaaldelijk verteld wordt. Tegen onterechte kritiek op de betrouwbaarheid van de evangeliën geldt de stelregel dat een persoonlijke herinnering, ook als bepaalde details vervaagd zijn of niet kloppen, in de kern nog heel betrouwbaar kan zijn (zie ook paragraaf 15). Hiermee laat zich verklaren waarom de evangeliën in details van elkaar afwijken.

Armin Baum⁴³ toont gedocumenteerd en gedetailleerd aan dat de mate van woordovereenkomst binnen de synoptische traditie in feite zeer gedifferentieerd is, met een variatie van 0% tot en met 100%. Dit gebrek aan wetmatigheid pleit tegen literaire afhankelijkheid. In de toespraken van Jezus (directe rede) is de woordovereenkomst bijvoorbeeld aanmerkelijk groter dan in de vertelstof. Die overeenkomst is bij gelijkenissen minder groot dan bij andere toespraken van Jezus. In oudtestamentische citaten is de woordovereenkomst weer bijna de helft groter dan gemiddeld. Om recht te doen aan de complexe relatie tussen de synoptische evangeliën, is volgens Baum de invloed van een mondelinge factor van groter belang dan tot dusver wordt aangenomen.

15. Aanvullende psychologenwijsheid uit Nederland

De Nederlandse psycholoog Douwe Draaisma heeft met zijn boek *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt* internationale erkenning gekregen.⁴⁴ Hij doet daarin verslag van zijn onderzoek naar de werking van het autobiografisch geheugen, juist bij mensen van zeventig jaar en ouder. Men herinnert zich vaak wel met wie en waar iets gebeurde, maar niet precies wanneer. Het geheugen gaat bij het ouder worden niet gelijkmatig achteruit, zo blijkt, er is juist een opleving van herinneringen uit de leeftijdsperiode van 15 tot 35 jaar. Alsof het verleden uit die ‘grondleggende’ periode van het mensenleven een tijdlang bevroren is geweest maar boven de leeftijd van zeventig jaar ontdooit.

Deze psychologenwijsheid kan de traditiehypothese ondersteunen. Gesteld dat de leerlingen net als Jezus dertigers waren toen het allemaal gebeurde, zouden ze – afgezien van Matteüs – bij het uitschrijven van hun evangelie zeventig jaar of ouder zijn geweest.

16. Verschriftelijking van mondelinge traditie

Hoe was de situatie tussen Pasen en Pinksteren in Jeruzalem? De leerlingen hadden eerst voortgezet onderwijs gekregen van de opgestane Heer; na zijn

43 Armin D. Baum, *Der mündliche Faktor*, 7-55.

44 Douwe Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt. Over het autobiografische geheugen*, Groningen 2001, speciaal zijn hoofdstuk over het ‘reminiscentie-effect’. Tot nu toe is Draaisma’s boek in dertien talen vertaald.

hemelvaart hebben ze overeenkomstig zijn instructie biddend gewacht op de Geest (Luc. 24:43-49; Hand. 1:3-4; 1:14). Na Pinksteren hebben zij temidden van de Jeruzalemse gemeente een vorm van catechese gegeven: ‘het onder-richt van de apostelen’ (*didachè toon apostoloon*: Hand. 2:42). Daarbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan het doorgeven van de avondmaalstraditie (vgl. 1 Kor. 11) en van de opstandingstraditie (vgl. 1 Kor. 15). Al spoedig moesten de leerlingen zich verdedigen tegen kritiek, zodat hun verkondiging ook een apologetisch karakter kreeg.

Het onderricht van de apostelen werd ondersteund door schriftelijke notities, zoals Lucas die in de proloog van zijn evangelie vermeldt: ‘velen hebben zich tot taak gesteld om een verslag (*dihègèsis*) te schrijven over de gebeurtenissen die zich in ons midden hebben voltrokken’ (Luc. 1:1). Daarmee doelt Lucas op ongepubliceerde, particuliere en fragmentarische beschrijvingen, gebruikt in kleine kring. Zelf biedt hij een evangeliebeschrijving op basis van wat door ‘ooggetuigen en dienaren van het Woord’ is overgeleverd, een beschrijving die aan drie kenmerken voldoet: 1. vanaf het begin; 2. nauwkeurig nagegaan; 3. ‘in ordelijke vorm’. Dat was blijkbaar met die eerdere beschrijvingen die Lucas vermeldt niet in alle opzichten het geval.

In deze context, het onderricht van de apostelen in Jeruzalem, kan de synoptische traditie zijn ontstaan.⁴⁵ Verschillende factoren hebben daarbij een rol gespeeld:⁴⁶

- Ervaringskennis. Het is goed om te luisteren naar de vroegchristelijke traditie, zoals vertegenwoordigd door Ireneüs (zie paragraaf 2). Alle evangeliën spreken op een bepaalde manier uit eigen ervaring. De opschriften boven de evangeliën, met de vier auteursnamen, komen in alle handschriften voor en moeten volgens Hengel uit de allervroegste tijd stammen.⁴⁷ Matteüs was een van de Twaalf, Marcus bevat de schriftelijke neerslag van Petrus’ prediking, Lucas baseert zich volgens de proloog qua informatie op de overlevering door ooggetuigen vanaf het begin (*kathoos paredoosan*

45 Deze historische setting sluit aan bij het Jeruzalemperspectief, zoals dat is ontwikkeld in: P.H.R. van Houwelingen (red.), *Apostelen. Draggers van een spraakmakend evangelie*, Kampen 2011, deel I: Het apostolische evangelie uit Jeruzalem.

46 Sönke Finner, ‘Die Traditionshypothese als Alternative zur Zweiquellentheorie: Ihre neueren Vertreter, ihre Argumente, ihre Beurteilung’ (M.A. Thesis, Gießen 2001), op www.traditionshypothese.de; sterk gecompriëmd gepubliceerd in: *Jahrbuch für evangelikale Theologie* 16 (2002), 33-68; F. David Farnell, ‘The Case for the Independence View of Gospel Origins’, in: Robert L. Thomas, *Three Views on the Origins of the Synoptic Gospels*. Grand Rapids 2002, 226-309.

47 Martin Hengel, *Die Evangelienüberschriften*, Heidelberg 1984.

hèmin hoi ap'archès autoptai), Johannes was de lievelingsleerling, de intimus van Jezus, die zelf op essentiële momenten een rol als getuige speelt in het vierde evangelie (Joh. 1:14; 19:35; 21:24).⁴⁸

- Leertraditie.⁴⁹ De synoptische evangeliën gebruiken zo'n veertig keer de term *didaskalos* en 8 keer de term *rabbi* om Jezus te typeren. Hij trad dus op als gezaghebbend leraar, die de leertraditie aan leerlingen doorgeeft. In een orale cultuur, waarin geheugentraining minder moeilijk was dan tegenwoordig, moest men zich de woorden van de leraar herinneren (een principe dat fundamenteel was voor Israël: zich Gods woorden en daden herinneren). In de evangeliën zelf wordt al herhaaldelijk gesproken over het zich herinneren van Jezus' woorden en daden.⁵⁰ De leerlingen worden door Hem uitgezonden met de opdracht om christenen apostolische instructie te geven (Mat. 28:19).⁵¹
- Apostolische contacten. De leerlingen waren bijeen, eerst in de veertig dagen tussen Pasen en hemelvaart, dan in de periode tussen hemelvaart en Pinksteren, daarna in Jeruzalem. Hier vormt zich een collectief-apostolische herinnering, gevoed door a. persoonlijke betrokkenheid (autobiografisch geheugen); b. onderlinge uitwisseling van informatie; c. formulering in taal (Aramees, maar ook Grieks), die de traditie controleerbaar en hanteerbaar maakt. Vergelijk een verzetsgroep die vlak na de Tweede Wereldoorlog bijeenkomt om herinneringen op te halen.

Kortom, na Pinksteren gaat bij het apostolisch onderricht in Jeruzalem in vervulling wat Jezus zelf had voorgezegd tijdens het laatste Pesach met zijn leerlingen: de Geest zal jullie alles duidelijk maken en alles in herinnering brengen wat Ik tegen jullie gezegd heb (Joh. 14:26; 16:12-15).⁵²

Jezus en zijn discipelen waren bijna net zo vertrouwd met Grieks (hun twee-

48 P.H.R. van Houwelingen, *Johannes. Het evangelie van het Woord*, Kampen 1997, 17-23.

49 Birger Gerhardsson, *Memory and Manuscript. Oral Tradition and written Transmission in Rabbinic Judaism and Early Christianity*, Uppsala 1961; Rainer Riesner, *Jesus als Lehrer. Eine Untersuchung zum Ursprung der Evangelien-Überlieferung*, Tübingen 1981.

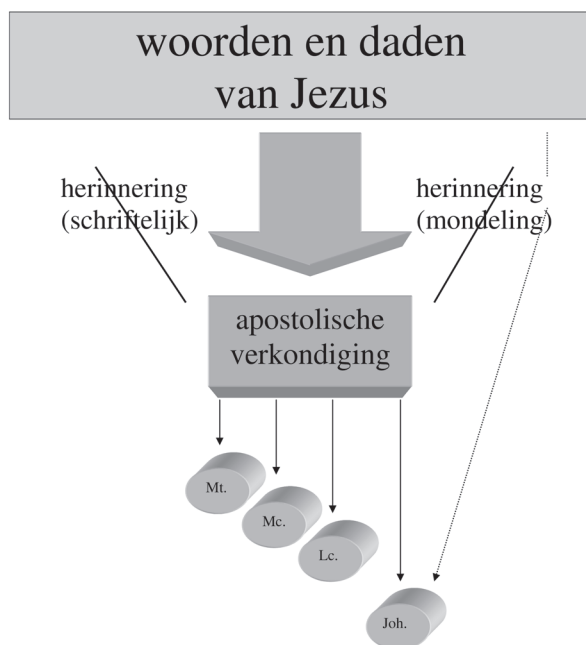
50 Bijvoorbeeld: Mat. 26:75; Luc. 24:6,8; Joh. 2:17,22; 12:16.

51 Zie ook Dunn: *Jesus remembered*, 248-253. Vandaar de vroege interesse van Papias voor de woorden van de Heer (noot 18).

52 In de woorden van de huidige paus: 'De verrijzenis leert de dingen met nieuwe ogen te zien. De verrijzenis laat zien welke samenhang er is tussen de woorden van de Profeten en het lot van Jezus. Ze roept de 'herinnering' wakker, dat wil zeggen: ze opent de toegang naar de binnenkant van wat er gebeurt, naar de samenhang tussen wat God zegt en wat Hij doet'. Joseph Ratzinger/Benedictus XVI, *Jezus van Nazareth I. Van de doop in de Jordaan tot de Gedaanteverandering*, Tielt 2007, 223.

de taal) als met Aramees (hun moedertaal).⁵³ Tot de joods-christelijke gemeente van Jeruzalem behoorden ook Griekstaligen (Hand. 4:36; 6:1, 5; 12:12; 15:22). Vanaf het eerste begin heeft deze gemeente tweetalig gefunctioneerd. Zo werd de apostolische verkondiging niet alleen in het Aramees maar ook in het Grieks gehouden. Later, na de verovering van Jeruzalem door de Romeinen in 70 na Chr., zou de Hebreeuwse Matteüs zelfs vervangen worden door een Griekse, die in deze vorm tot de canon zou gaan behoren. De woordkeus van Matteüs en Marcus, deels ook van Lucas, kan door zulke mondelinge Griekse tradities beïnvloed zijn.⁵⁴ Verder heeft ook het gebruik van de Septuagint meegewerkt aan de vorming van een christelijke basiswoordenschat, die werd uitgebouwd door de betrekkingen die gemeenten met elkaar onderhielden.

Schematisch kan men zich het ongeveer zo voorstellen:

53 J.N. Sevenster, *Do You Know Greek? How Much Greek Could the First Jewish Christians Have Known?*, Leiden 1968); M. Rotman, 'De taal die Jezus sprak', in: *Studiebijbel*, 155-165. Millard spreekt van 'a polyglot society' tijdens de nieuwtestamentische periode. Alan Millard, *Reading and Writing in the Time of Jesus*, Sheffield 2000, chapter 5.

54 Omgekeerd benadert Baltes de oervorm van de mondelinge synoptische traditie, die volgens hem aan alle drie de canonieke evangeliën voorafgaat, als een Hebreeuws-Aramese overlevering. Guido Baltes, *Hebräisches Evangelium und synoptische Überlieferung*, Tübingen 2011.

Toelichting bij het schema:

1. De evangeliën zijn ontstaan via de trechter der herinnering. Er heeft zich een collectief geheugen gevormd van apostelen en andere ooggetuigen, maar daarnaast bewaarde Johannes als lievelingsleerling zijn eigen herinnering aan Jezus' woorden en daden.
2. Deze herinnering is tegelijkertijd zowel mondeling als schriftelijk (notities om de verkondiging te ondersteunen). Zolang het mogelijk was, gaf men de voorkeur aan de *viva vox*, maar naarmate de ooggetuigen wegvielen, groeide er behoefte aan schriftelijk materiaal.⁵⁵
3. De apostolische verkondiging functioneerde bij wijze van spreken als vergaarbak én als smeltkroes. In Jeruzalem nam de traditie vastere vormen aan. De context van de apostolische verkondiging was soms catechetisch, soms apologetisch.
4. De evangeliën zijn literair onafhankelijk, maar ze staan niet los van elkaar. Ieder evangelie is een zelfstandige tekstproductie, afkomstig uit een gemeenschappelijke mondelinge bron. Een evangelie kan dus op eigen benen staan en moet daarom ook zo uitgelegd worden.

Excurs: Hoe de Geest werkt in het proces van herinnering en verkondiging

Vanuit het perspectief van het christelijk geloof is er nog een extra dimensie in het proces van herinnering en verkondiging, die in geen enkel schema valt in te passen maar niet onvermeld mag blijven: het werk van de heilige Geest, die alle betrokkenen activeert. Dit werk zou om het hele schema heen getekend moeten worden als een verbindende cirkel. In het kader van dit artikel volstaat een beknopte aanduiding. Vier fasen laten zich, met behulp van nieuwtestamentische gegevens, onderscheiden. Fase 1: De Geest rust in bijzondere mate op Jezus (Hand.10:38), zoals reeds blijkt bij zijn doop in de Jordaan. Fase 2: De Geest brengt na Pinksteren de leerlingen te binnen wat Jezus had gezegd (Joh.14:26; 16:13; Handelingen passim). Fase 3: De Geest leert de leerlingen wat er in kritieke situaties gezegd moet worden (Mat.10:20; Handelingen passim). Fase 4: De Geest inspireert net als de profeten ook de apostolische ooggetuigen tot schrijven (2 Petr. 1:20-21, na 1:16-18).

55 Armin D. Baum, 'Papias, Der Vorzug der *Viva Vox* und die Evangelienschriften', *New Testament Studies* 44 (1998), 144-151.

17. Samenvattende conclusie

De synoptische *kwestie* hoeft niet noodzakelijk een *probleem* te vormen. In het onderzoek zijn verschillende hypothesen voorgesteld. Geen enkele hypothese kan een sluitende verklaring bieden, omdat we slechts fragmentarisch zijn geïnformeerd over het ontstaan van de evangeliën. Eeuwenlang heeft men van de synoptische kwestie dan ook nauwelijks een probleem gemaakt. Sinds de verlichting werd de oplossing vooral gezocht via de weg van *literaire afhankelijkheid*, maar gaandeweg doken er steeds nieuwe moeilijkheden op, zodat deze route alleen maar ingewikkelder is geworden. Maar dit is niet de enige oplossingsrichting. Een oplossing die uitgaat van een gemeenschappelijke *mondelinge traditie* in de vorm van de apostolische verkondiging lijkt meer perspectief te bieden. Zo begint de nieuwtestamentische canon met een vierstemmig evangelie!